

Келди муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечурмак энди филамон,
Ёд этмакка исмимиз тарихи жахон,
Кутлуг бўлсун Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб Ислом миллати!

ХАМЗА

Румий хикоятларидан бирида эр ярим ман гўшт келтириб, хотинига овкат тайёрлашни буюради-да, ўзи меҳмон айтгани кўчага чикиб кетади. Хотин лаҳм гўштни ковуриб, паккос уриб олади. Эри кайтгач: «Гўштни мушугингиз кургур еб кўйди», дейди. Содда эр мушукни тарозига солиб: «Ие, мушук еган гўшти билан атиги ярим ман-ку! Хўш, палладаги ярим ман мушук бўлса, гўшт кани? Агарда тарозини босган ярим ман гўшт бўлса, унда мушук каёкка гойиб бўлди?», деган экан.

Шўровий шоиримиз Хамзанинг юкорида парча келтирилган «Туркистон мухториятина» шеърини ўкиб, шу каби танокиз андишага борасан киши.

Зотан, сўнги, 70 йилдан ортиқроқ тарихимизда Хамза ва мухторият орасида гойиб бўлган Хакикатни кидирган одам, Шаркнинг яна бир буюк мутафаккири Кунфутзининг таъбирича, коронгу хонада кора — бунинг устига хонада йўк — мушукни тутмоқчи бўлган кишидек мушкул холда қолади.

Тарихчиларимизнинг захматли харакатларини кўриб, ачинмасдан бўлмайти. Улар тубандаги каби «мўътабар тахкикларни» жилдма-жилд саклашга озмунча куч-қувват сарфлашдими! Мана, бир мисол:

«1917 йил ноябрининг сўнгида ўзбек, козок, киргиз ва тожик буржуа миллатчилари Кўкон шахрида «умум-ислом» ўлка курултойини чакирдилар. Унда, асосан, савдогар, заводчик, помешчик, бой, рухонийлар, ок гвардиячи офицерлар иштирок этишди. Буржуа

миллатчилари Туркистонни мухторият эълон қилиб, «Кўкон мухторияти» деб танилган миллатчи Муваккат ҳукуматни туздилар...» («История СССР». «Наука», М., 1967, т. 7, стр. 227).

Бу «ҳақиқат» қайд этилган китоблар саҳифаларини жамласак, қалин жилдли алоҳида бир асар бўлиши мумкин. Ваҳоланки, бу «ҳақиқат»нинг турган-битгани мантикка зид. Авваламбор, ўзбек, козок, қирғиз, тожик халқларининг ҳамда рус зобитларининг вакиллари муштарак маслак йўлида бир жойга йигилишса-ю, улар миллатчига чиқарилсалар, «интернационал» сўзининг туб моҳияти қаерда қолади? Иккинчидан, уларни буржуа (яъни, шаҳар) миллатчилари деб аташ, 1917 йил нари турсин, 1990 йилда ҳам ўлканинг ақсарияти қишлоқ-овуллазда яшаётган бир маконда, бир пайтда нимани англатади? Учунчидан, «асосан» сўзининг мағзи — маъноси нимада? Нима учун бу ўринда у салбий маънода — «оми халқ бир ёқда қолиб», деган мазмунда қўлланиляпти? Тўртинчидан, қандай қилиб «Туркистон мухторияти» деб эълон этилган ҳокимият бора-бора бир шаҳар микёсига қадар қичрайиб, «Кўкон мухторияти»га айланиб қолди? Бешинчидан, маълумки, «миллатчи Муваккат ҳукуматнинг 54 аъзосидан 32 нафари маҳаллий мусулмон халқларига мансуб бўлиб, қолган ўринлар ўлкадаги Оврупа фирқа ва ҳаракатларига берилган. Холбуки, ўша пайтда умумий аҳолига нисбатан, маҳаллий халқлар нуфузи 95 фоизни ташкил этган. Бундан ортиқ байналмилал илтифотни қаерда қўргансиз?!

Хуллас, бу кўчманчи «мўътабар «ёзуқ»нинг мантики ва тарихи ҳусусида қўп ёзиш мумкин. Биз эса яхшиши, ўзимизни қийнаб, тарихчиларимиз сингари захматлар чекмайлик-да, энг осони—1917 йил рўзномаларини назардан кечирайлик. Янада холис бўлиш учун, масалага, асосан, ўша даврнинг «миллий руҳи — ҳарорати элитмаган» рус рўзномалари нигоҳи билан боқайлик.

Февраль инқилоби ўлка тарихида янги бир саҳифа очдики, унинг илк шиорлари Озодлик, Тенглик, Биродарлик эди. Зеро, Чўлпон Феврални Буюк француз инқилобига қиёслаб тараннум этгани бежиз эмас. Муваккат ҳукумат дастуриламалидаги қуйидаги икки банд бу борада муҳим аҳамият қасб этган: 1). Табақа — тоифавий, диний ва миллий маҳдудликни бекор қилиш; 2) Маҳаллий идораларни сайлашда умумий, бевосита, тенг ва маҳфий овоз бериш ҳуқуқини таъсислаш. («Туркестанские ведомости», 21 март 1917 йил). Бундан ташқари, муваккат ҳукумат маҳаллий халқ вакилларини мардикор сифатида фронторти ишларига олишни ҳам бекор қилиб, 1916 йил кўзғолонларининг асосий омилларидан бирини йўқотишга эришди.

Лўнда қилиб айтганда, Февраль инқилоби уйқу босган ўлкани уйғотди. Чоризмнинг мустамлақаси бўлган Туркистонга озодлик ва хуррият шамоли етиб қелди. Авваллари мусулмонлар ҳаётини деярли ёритмаган рўзномалар энди маҳаллий халқнинг сиёсий онги мислсиз суръатлар билан ўсишини эътироф этиб, қарийб ҳар бир сониде янги ташкилот, ҳаракат ёки жамият тузилаётгани ҳақида хабар беришар эди. Айниқса, маҳаллий идоралар бўлмиш шаҳар ва ерли Думаларга сайловлар арафасида бундай хабарлар сон-саноксиз бўлди: «30 март қуни Скобелев шаҳри фуқаросининг Жомеъ масжид олдидаги йигилиши «Шўрои ислом» қўмитасининг сайланиши ҳақида қарор қабул қилди. Қўмитанинг дастлабки вазифаси — Муваккат ҳукуматни, Русияда янги озод тузум

жорий этишида, кўллаб-қувватлашдир» («Туркестанский голос», 18 апрель 1917 йил). «Махаллий йўксиллар синфи Хўканд шахри «Ислом меҳнаткашлари» жамиятига бирлашмоқда». («Туркестанский курьер», 21 июль 1917 йил). «Наманган вилоятининг Чуст шахрида ёш сортлар ташаббуси билан «Жумхурият» матлуб жамияти очилди». («Ферганские областные ведомости», 1917 йит, 10 май) ва хоказо.

Бундай ҳаракат, фирка ва жамиятларнинг пайдо бўлиш жараёнига апрелнинг ўрталарида Тошкентда бўлиб ўтган I Умумислом ўлка курултойида мантиқан муайян яқун ясалди. Юртимизда Февраль инқилоби туфайли юзага келган махаллий мусулмон умумдемократик ҳаракати шаклланган бир сиёсий куч сифатида гавдаланди. Мана, курултой ҳақидаги хабардан бир парча:

«Умум Туркистон мусулмонларининг курултойига 150 нафар киши йигилди. Съездни 13 кишилиқ президиум идора қилди. Президиумга ушбу зотлар сайландилар: Мунавварқори (раис), Убайдулла Хўжаев, Собирали Лапин (иккисида раис муовинлари), Мустафо Чўкаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков (русий секретарлар), Аҳмад Заки Валидий, Содик Сатторов (мусулмонча секретарлар), Шоаҳмадов, Абдурахмон Уразаев, Мулла Абдулмажид Маҳмудов, Серикбой Акаев, Аҳмадбек Кўйбоқаров, Собиржон Юнусов...

... Съездда ушбу масалалар қаралди.

- 1), Янги жамиятга назар.
- 2) Русияда усули идора ненди бўлур.
- 3) Туркистонда махаллий гражданский идоралар.
- 4) Учредительный Собрание ва анга хозирлик.
- 5) Туркистонда рухоний — диний идоралар.
- 6) Мактаб, мадраса ва вакуф ишлари.
- 7) Молия ишлари.
- 8) Эскидан қолган муассасаларни янгартув.
- 9) Бутун Туркистон мусулмонларининг устидан қарайтургон бирорта адлия исломия ва мулкия маҳкамаси таъсис этув.
- 10) Озик масалалари.
- 11) Сўғишқа қараш.
- 12) Сўғишга олинган мардикорлар масаласи.
- 13) Бутун тузув.
- 14) Шўрои исломларнинг Исполнительный комитетларга муносабати.
- 15) Умуммусулмон съездина вакиллар юборув.
- 16) Ер ҳам сув ишлари». («Улуг Туркистон», 1917 йил 25 апрель).

Табиийки, мазкур курултой мужассамлаштирган умумий ҳаракатнинг таркибида синфи, маслағи жиҳатидан хилма-хил оқимлар бор эди. Аммо юрт озодлиғи ва халқчиллик истикболи томон йўналтирувчи ҳоким гоё ушбу курултой ва, айниқса, махаллий идораларга сайлов кунлари яққол намоён бўлди:

«Рус аҳолиси сайловга лоқайд муносабатда бўлган бир пайтда, сортлар, аксинча, уюшиб, ўз ҳуқуқларини сайлов бўлмаларида истифода этишмакчи», («Свободный Самарканд», 30 июль, 1917 йил). «Сортлар минглаб тўпланган йигин ва сайловолди мажлисларида

ўнлаб нотиклар сўзга чикаётурлар» («Свободный Самарканд», 2 август, 1917 йил).

Бу айёмларда ўлкадаги барча фирка ва харакатларнинг номзодлари рўйхатлари, сайловолди дастуриламаллари эълон этилади. Аксинча, рус ёхуд бошка оврупавий фиркаларнинг ҳеч бири на махаллий халк муаммолари, на миллий масала хусусида ўз хужжатларида гап юритмайди. Бу жихатдан Туркистон ўлкасининг ижрокўмлари курултойида воқеъ бўлган бир мувоҳаса диккатга моликдир. Унда Геодаков исмли киши, «Туркестанский курьер»нинг (14 апрель, 1917 йил) хабар беришича, «халкчил Русия жумхуриятини кўллаб, маданий халкларга мухторият, колганларга эса (самоед, киргиз, сортларга) «маданиятга эга бўлишлари сайин мухторият берилишини» таклиф қилади. Бунга жавобан ўлканинг буюк сиёсий ва маданий арбоби муфтий Махмудхўжа Бехбудий «кизгин норозилик билдириб, сортлар минг йиллик маданиятга эга (инглиз, француз тилларига таржима қилинган «Хидоя» китоби, Улугбек расадхонаси ва хоказо), шундай экан, сортларни тўнгузлар билан чогиштирмак, инсофданми? Ерлик дехконлар рус дехконларидан қолишмайди, гарбий вилоятлардан қочган қелгиндилардан эса устун. Туркистон фуқаросининг маданий қолоқлигида фуқаро эмас, ўлкани тиш-тирнок билан жаҳолатда ушлаган эски мустамлақа тузуми айбдордир!», дейди...

1917 йилнинг ёзида бўлиб ўтган сайловлар қутилмаган натижалар билан яқунланди. Масалан, Тошкент шаҳар Думасининг 112 аъзосидан 76 нафари махаллий мусулмон халқи вакиллари билан сайланди. Самарканд Думасига овоз бериш натижалари эса қуйидагича: 55 ўрин мусулмонлар ва фиркасизлар бирлигига, 4 ўрин мусулмон меҳнатқашлари фиркасига, 10 ўрин социал-инқилобчилар (эсерлар)га, 2 ўрин РСДРПга, 4 ўрин яҳудийларга тегади. («Свободный Самарканд», 12 сен-тябрь 1917 йил). Андижон думасига ҳам аксарият мусулмон вакиллари сайланиб, жумладан, Шўрои ислом 77, Хуррият ва Маърифат 3, Иттифок 4, яҳудийлар 2, сооциалистлар 11 ўринга эга бўладилар.

Шундай қилиб, Русия томонидан Туркистон забот этилгандан бери, шаҳар ва ерли идораларга бўлган сайловларда махаллий мусулмон халқи илк бор галабага эришади. Бу галаба, сентябрга қелиб, ўлкада бирварақийга уч сиёсий қучнинг ҳукмронликка даъвогарлигини юзага чиқаради. Булардан бири Муваққат ҳукуматнинг ўлкадаги маъмурияти, иккинчиси қуролли қучга эга бўлган ишчи ва аскарлар Шўроси, учинчиси махаллий идораларда ҳокимиятни қўлга олган умуммусулмон халқчил харакати.

Тарихимизнинг «мўътабар академик ёзуқларида», кейинги қучга мансуб бўлган «Шўрои ислом» ва ёки «Уламо» фиркаларидан «ёвуз»рок қуч топиш қийиндир, дейилади. Аммо машхур ўлкашунос ва арбоб Нил Ликошин, «Туркестанское слово» рўзномасининг ўша йилги 2 сентябрь сониди, эски шаҳарнинг «Уламо» мажлисларида қатнашганини таърифлаб, шундай ёзади: «Мусулмонларнинг айтишича: «Биз ўлкада қўпчиликмиз, шу боисдан Думада аксарият биз томонда бўлганлиги табиий бир ҳол. Демак, ақаллият ҳуқуқларини таъминласак қифоя. Шу сабаб, шаҳар бошлиқи лавозимига «Уламо» ўз номзодларини қўрсатмакни ўзига муносиб топмади, унга ноиб танлаш билан чекланди». Бу қарор, Ликошиннинг таъбирича, аксариятни ташкил этган мусулмонлар учун нафакат адолатли, балки илтифотли ҳам бўлиб қўринган.

Афсуски, бу янглиг илтифот ва мурувват барча сиёсий кучларга хос бўлган, дейиш кийин. Мисол учун, «Туркестанский курьер» рўзномаси сентябрь оyi бошида харбий йўл билан хокимиятни ўз қўлига олган Туркистон ишчи ва аскарлар Шўроси хакида гап юритар экан: «Бу шўро кенг халк оммаларига таянган асл халкчил кучмои?», деган саволга: «Йўк, зинхор!», деб жавоб беради. Чунки, унинг таркибида махаллий халк вакиллари йўк. «Шундай экан, Оврупавий Русиядан фаркли ўларок, бу ерда шуни катъиян эътироф этиш мумкинки, рус инкилобий демократиясининг Шўролари Туркистонда курулли куч ёрдамида ўрнашган келгинди рус акаллияти озчилиги иродасининг ифодасидир. Аввал рус тўплари ижро этган рул энди зикр этилмиш Шўролар зиммасига юкланди. Аммо янги рус империализми йўлбошчиларининг ихтиёридаги куч ва маданий имкониятлар аввалгидан беҳад зиёддир». («Туркестанский курьер», 1917 йил, 5 сентябрь).

1917 йил сентябрининг охирида, хокимият шўроларга ўтиши муносабати билан, Туркистон мусулмонларининг III ўлка курултойи йигилади. Унинг қарорларида, жумладан, шундай дейилади: «Туркистон ўлкасининг 98 фоиз нуфусини ташкил этгувчи 10 миллион мусулмон Рус инкилоби эълон қилган Хуррият, Тенглик, Биродарлик асосларида миллий маданий мухторият ҳуқуқига мутлак равишда эга; Махаллий хокимият биринчи навбатда, мусулмон вакилларида хамда маълум микдорда ўзга сиёсий ташкилотлар вакилларида ташкил топиб, таъсис этилуви лозим. Хокимиятнинг тасодифий ва ерли аҳоли манфаатларига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва дехкон ташкилотларининг қўлида жамлануви халкчиллик асосларига зиддир ва махаллий мусулмон халқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб беруви амри маҳолдир».

Курултой, ҳулоса сифатида, куйидаги қарорларни қабул қилади:

1) Тошкент шаҳрида ўлка фуқаросини бошқарувчи 12 кишидан иборат Туркистон ўлка кўмитасини таъсис этув; булардан 3 нафари ишчи, аскар ва дехкон шўролари курултойидан, 3 нафари шаҳар ва ижрокўм идораларидан, 6 нафари мусулмон курултойидан. Мазкур кўмита зиммасига, то таъсис мажлиси (Учр. Собрание) Туркистонда Махсус идора йўлини ўрнатгунча, Русия жумхуриятининг Муваккат Ҳукуматида кенг ваколатга эга Кўмита рўйхатини тасдиқ учун йўллаш ва хокимиятни қўлга олиш юкланади.

2). Тошкентда 24 кишидан иборат Туркистон ўлка кенгашини таъсис этув; бунга 5 аъзо ишчи, аскар ва дехконлар курултойидан, 5 аъзо ўлка мусулмон курултойидан киритилсин. («Туркестанский вестник», 25 ноябрь, 1917 йил). Ликошин айтмиш илтифот бу қарорда хам захирдир. Аммо хокимият бу орада қўлдан қўлга ўтиб, навбат Муваккат ҳукумат юборган генерал Коровиченкога тегади. Ўзаро муросани аниқлаш билан овора оврупавий кучларнинг қулогига махаллий халқларнинг овозию талаблари чалинмайди. Шунга карамай, махаллий халқ Таъсис мажлисига тайёргарликни кучайтириб, унга юбориладиган номзодларни кўрсата бошлайди. Номзодлар рўйхатига самарқандлик Махмудхўжа Бехбудий, хўжандлик Камол Хусайн, тошкентлик Мустафо Чўкаев, Убайдулла Хўжаев хам киритилади.

25 октябрь куни Петроградда большевиклар хокимиятни қўлга оладилар. Бу воқеа ўлканинг рус рўзномаларида алланечук тасодиф, ноҳуш ходиса, хаттоки, Ватан ва

жамият рлдидаги жиноят кабилида тахлил этилади. Мана шу муносабат билан ўша давр рўзномаларида эълон килинган макола-хабарлардан айримларининг сарлавхалари: «Большевиклар факат Смольнийда колдилар». «Хотиржам бўлингиз!». «Ватан олдида жиноят» ва хоказо. «Свободный Самарканд» рўзномаси эса РСДРПнинг Самарканд ташкилоти «25 октябрда Петроградда вокеъ ўлгон фитнани коралаб чикди», деган хабар босади.

Кўриниб турибдики, рус рўзномалари Октябрь инкилобига бўлган салбий муносабатларини ошкора намоиш этишади. Максим Горькийнинг «Новая жизнь» да эълон килинган, «Мамлакат Таъсис мажлиси сари кетаётган бир пайтда, рўй берган исёнга» шафкатсиз бахо берувчи «Демократияга» деб аталган мурожаатини аксар рўзномалар кайта босиб чиқариши бунга яққол далил бўла олади. Мана, ўша мурожаат: «Ленин, Троцкий ва уларнинг йўлдошлари хокимиятнинг чурук заккуми ила захарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлиги, демократия эришган шахс хукукларига бўлган шармисор муносабати бунга шаходатдир.

Сўкир мутаассиб ва васвасага учраган жахонгашталар олди-кетини билмай, гўёки, «социал инкилоб» томон елмоқдалар, аслида эса бу йўл — ўзбошимчалик йўли, инкилобнинг ва йўқсилларнинг ўлим йўлидир.

Мазкур йўлда Ленин ва сафдошлари Петербург атрофидаги хунрезлик, Москвани емириш, сўз эркинлитини пучга чиқариш, бемаъни хибсга олувлар сингари, ўз вақтида Плеве ва Столипин кўллаган кабиҳлик ҳам жиноятларга кодирлигини намоён килдилар... («Туркестанские ведомости», 16 ноябрь, 1917 йил).

1917 йил ноябрининг бошида Тошкентда ҳам, бир неча кунлик жанглардан сўнг, хокимият ишчи, аскар ва дехкон Шўролари кўлига ўтади. Подпалов раислигида тузилган янги Туркистон ўлка ижрокўми таркибида бирорта ерли халк вакили бўлмади. Ноябрьнинг ўртасида йигилган шахар идораларининг курултойида мусулмон депутатларнинг шуни назарда тутиб айтган сўзлари диккатга сазовордир:

«Миразимов (Тошкент): Мен Тошкент вокеалари хусусида сўз юритмайман. Ишчи ва аскарлар Шўроси ўз доирасидан ерли халкнинг аксарияти— мусулмонларни чиқариб ташлади. Эндиликда акаллий бир гурух ҳаммамизга ўз шартларини кўймоқчи. Аслида, ахолининг таркибига мутаносиб бўлган марказий хокимият тузиш лозим. Хозирги хокимият эса фукаронинг манфаатларига зид.

Махмудов (Хўканд): Гарчи большевиклар мамлакат манфаатини кўзлар экан, нечун улар Таъсис мажлисининг чакирилишига тўскинлик килишаётир! Биз, мусулмонлар, Рус инкилоби бизларга хуррият ва тинч хаёт келтирадур, деб кувонган эдик. Фиркавий бахслар кетида, сизлар Ватанни ва ўлкамизни баробар нобуд килаётирсизлар!» («Туркестанские ведомости», 16 ноябрь, 1917 йил.)

22 ноябрда ўз ишини тугатган аскар ва дехконлар Шўросининг III курултойи ўлкада янги хокимият — Туркистон ўлкасининг Халк Комиссарлари Советини-Туркистон комиссари, деб танилган бу хукумат таркибида ҳам махаллий халк вакилари бўлмади. Шу ўринда,

мазкур ходисага жавобан, 26 ноябрь куни Хўканд шахрида чакирилган ўлка мусулмонларининг фавкулудда IV курултойига эътиборимизни каратайлик. «Туркестанский вестник»нинг 9 декабрь сониди Курултойнинг сонияномасида келтирилган: «26 ноябрь соат 12 да ташкилий хайъат аъзоси Мустафо Чўкаев курултойни очик деб эълон килади. Сўнг шаходат хайъатининг аъзоси Норбўтабеков курултойга йигилганлар таркиби билан таништиради. (Фаргонадан—150 киши, Сирдарёдан — 22, Самарканддан —21, Бухородан — 4, Закаспийдан — 1 киши). Бундан ташкари, мусулмонлардан тоғ ишчилари, аскарлар, касаба уюшмаси аъзоларининг вакиллари иштирок этмақдалар. Сўзни Чанишев олиб, мазкур йигин мавкеи хакида гап юритади. «Курултойми, ё кенгашми?», деб сўрайди у. Вахоланки, курултойда Еттисув вакиллари йўқдур. Убайдулла Хўжаев курултой мавкеи берилувининг тарафдори эканлигини билдиради. М. Бехбудий уни кувватлаб, ўлканинг Оврупа ахолиси ҳам курултойда катнашаётургонини уктиради. У раёсат хайъатини оврупавий вакилларни кўзда тутгон холда тузувни таклиф этади. Махмудов (Хўканд) курултой раёсатини сайлаш таклифини киритади. Чўкаев курултой ёхуд кангаш масаласини овозга кўяди. Курултой деб билув кабул қилинади. Сўнг раёсат хайъатига 13 нафар куйидаги зотлар сайланади: М. Чўкаев, У. Хўжаев, Юргулиогаев, Герцфельд, О. Махмудов ва бошқалар. Мустафо Чўкаев раёсат хайъатига таникли мусулмон арбоби Чўкаев раёсат хайъатига таникли мусулмон арбоби Бехбудийни киритишни таклиф килади. Йигилганлар ушбу таклифни олқишлар билан каршилайди.

М. Чўкаев Русия ва Туркистоннинг сиёсий ҳам иктисодий ахволи хусусида кискача маълумот беради. Марказда юз бераётургон воқеалар, чекка ўлкалар ўзларини ва шу билан бирга, Буюк миллий инкилобни кутқарув йўлларини мустақил муҳокама этувини такозо қилув. Уктабр хунрезлигини бошидан кечиргон Русия ва Туркистон ўз такдирлари хакида мулохаза юритмақлари лозим. Эндиги оғир аҳвол озук-овкат танглиги туфайли янада мушкуллашиб, очарчиликка ўтай деб тураётир. Бу чигалликдан чикув йўллари борми? Нотик ўлкада хукм сураётургон Шўролар ҳукуматининг йўли бегуноҳ қурбонларнинг қонига буланган, деб таъкидлайди. Чунки, мазкур ҳокимият хунрезликнинг олдини ола биладиган мусулмонларсиз ўрнатилган. Ҳамкорлик хакидаги таклифларимиз исёндан сўнг ҳам улар томонидан рад этилди.

Бинобарин, Туркистон нонсиз ва асл халқчил ҳокимиятсиз қолди. Бунда мусулмонлар ҳуқуқини комиссарлар мутлақ инкор этмақдалар. Нотик Жанубий — Шаркий Иттифокнинг (Мазкур иттифок 1917 йил 20 октябрь битимига биноан, казак аскарлари, Кавказнинг тоғли халқлари ва чўлларнинг эркин миллатларидан ташкил топиб, Русияни халқчил, федератив жумҳуриятга айлантирмақ мақсадида тузилади («Свободный Самарканд», 6 декабрь 1917 йил) Туркистон ушбу иттифокка қотишуви хакидаги таклифини ўқиб эшиттиради. Сўнг ўлка халқига мурожаатини келтириб, Ўринбурк Туркистоннинг пахтасига айирбош нон берувини эътироф этади. Иттифок битими билан курултой катнашчиларини таништиради. М. Бехбудий комиссияда сиёсий ва иктисодий нуқтаи назардан муҳокама қилинув даркорлигини таъкидлаб, 12 киши 2 кундан сўнг ўз ҳулосаларини курултой эътиборига чиқарувларини таклиф килади. Герцфельд: Масала равшан. Зудлик билан халқ этмақ лозим. Чўкаев мунозарасиз комиссияга узатувни овозга кўяди». («Туркестанский вестник» 9 декабрь 1917 йил).

Сонияномани шу ерда тўхтатайлик-да, 1917 йил 27 ноябрь куни кеч соат 18 да курултой кабул килган асосий хужжатни келтирайлик:

«Туркистон мусулмонларининг IV фавкулудда курултойи.

Туркистон ўлкасида бўлгон халкларнинг хохишлари бўйича, Буюк Русия инкилоби тарафидан берилган асосларга биноан, федерация асосига бино килингон Русия жумхурияти ила бирликда колган холда, Туркистонни ерлик мухториятли (яъни территориални автономиялик) эълон киладур.

Мухториятнинг тез суръатда вужудга куйилуши якин орада очиладургон Умум Туркистон халкининг Учр. Собраниесина (Мажлиси Муассанига) топширадур. Шунинг ила баробар Туркистон ўлкасида акаллият ташкил килгон миллатларнинг хукукларининг хар жихатда сакланажагини хам тантанали суратда билдирадир» («Хуррият», 5 декабрь, 1917 йил).

27 ноябрь куни курултой Жанубий — Шаркий Иттифок ила котишув хакида карор кабул килади. 28 ноябрда эса Туркистон миллат мажлиси очилиши тўғрисидаги карор тасдикланади. Туркистон миллат мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, курултой карорига биноан, «36 нафари мусулмонлар ва 18 нафари гайримусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фаргона — 10 нафар, Самарканд — 5 нафар, Сирдарё — 9 нафар, Еттисув — 6 нафар, Закаспий — 2 нафар, 4 нафар эса бутун Туркистон шахар думалари тарафидан тайин бўлурлар». 18 ўрин ўлканинг оврупавий ташкилот ва фиркалари, жумладан, темирўлчилар иттифоки, жумладан, ишчи, аскар ва дехконлар Шўроси, социал-демократлар, дашнакцутюн, ерли яхудийлар ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган.

Ўша давр рўзномаларида Туркистон тарихида илк бор ташкил топган халкчил хокимият — миллат мажлисига аъзоликка сайланган зотларнинг исм-шарифлари сакланиб колган. Биз бу рўйхатни келтирмоқка бурчлимиз. Фаргона вилоятидан: И. Шоахмедов, О. Кўшбегиев, Камолхонтўра, Х. Юргулиогаев, О. Махмудов, Ашурхўжа, Д. Коробеков, А. Уразаев, М. Мирзаахмедов. Сирдарёдан: М. Чўкаев, С. Лапин, С. Бойсаидов, Т. Норбўтабеков, С. Миржалилов, И. Губайдуллин, С. Шарифхўжаев, К. Хожинов. Самарканддан: А. Абдусалимов, С. Герцфельд, А. Дербисолин, М. Окчурин, Мансуров. Еттисувдан: М. Тишинбоев, И. Давлетшин. Каспийбўйидан: Л. Ширинский, Г. Мусабоев, О. Шокирхонтўраев, К. Шамонбердиев, А. Умаров, С. Юсупов. Шахар думаларидан: М. Бехбудий ва бошқалар.

Муваккат миллат мажлиси 12 аъзодан иборат Туркистон Муваккат хукуматини тайинлайди:

Раис-нозир ва ички ишлар нозири — Мухаммаджон Тинишбоев (2 Давлат Думасининг аъзоси, Туркистон темирўл инженерлари кўмитасининг аъзоси).

Раис муовини — Ислон Султон Шоахмедов (присяжный поверенный, Умумрусия мусулмон кенгашининг аъзоси).

Ташки ишлар вазири — Мустафо Чўкаев (адвокат), Муваккат хукуматнинг Туркистон кўмитаси аъзоси, ўлка мусулмон кенгашининг раиси).

Халк милицияси ва хавфсизлик вазири — Убайдулла Хўжаев (адвокат, Умумрусия мусулмон кенгаши МКнинг аъзоси)..

Ер ва сув ишлари вазири — Хидоятбек Юргули-огаев (агроном, олим).

Озик-овкат ишлари вазири — Обиджон Махмудов (Хўканд шаҳар думасининг раис муовини).

Ички ишлар вазирининг муовини—Абдурахмонбек Уразаев (присяжный поверенный ёрдамчиси).

Молия вазири — Соломон Герцфельд (присяжный поверенный) ва бошқалар.

(«Туркестанский вестник», 5 декабрь 1917 йил).

29 ноябрь куни курултой Муваккат миллат мажлиси ва Муваккат ҳукумат аъзоларининг дахлсизлиги ва муҳофазаси ҳақида қарор қабул қилади. Унда, жумладан: «Булардан ҳар бирига қарши зўравонлик — бутун 10 миллионлик Туркистон халқига қарши таҳқир, деб билинадир», дейилган. Сўнг курултой болшевиклар томонидан уюштирилган Тошкент воқеалари (ҳибсга олувлар, тинтувлар ва бошқалар)ни қоралаб, зудлик билан маҳбусларга озодлик беришни талаб қилди.

Курултой сўнгида қатнашчилар бутун Туркистон фуқароси бўлмиш мусулмон, рус, яҳудий, ишчи, аскар, дехқон, барча уругу элат, ташкилоту муассаса, ҳаракату фиркаларга мурожаат этиб, яқдиллик ва ҳамжихатликка даъват этдилар.

«Занжирлардан бўшалгон Туркистон ўз ерининг ҳокими ва ўз тарихининг яратувчисига айланатургон пайт келди!», деб хитоб этади курултой («Свободный Самарканд», 6 декабрь, 1917 йил).

Мислсиз севинч ва кўтаринкилик руҳи ўлкани қамрайди. 30 ноябрь соат учда Хўканд шаҳрида мусулмонларнинг улуг намойиши бошланди. Унда инқилоб сакланажаги ҳақида қасам ичилади. Тошкент шаҳрининг Жомеъ масжидида кўпнинг кишилиқ намойиш бўлиб ўтди. «Нотиклар ҳаяжон ва кўзларида ёш ила мазлум ҳаёт битиб, янги, ҳурриятга тўла ҳаёт бошланиши ҳақида сўзлайдилар» («Туркестанский вестник» 8 декабрь, 1917 йил).

Туркистон мухториятини Бунд, Гуржилар жамияти, Савдо-саноат уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти, Савдо-саноат уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти ва бошқалар қизгин қутлайдилар. Рус рўзномалари ҳам курултой қарорларини самимий баҳолаб, вазиятни ҳаққоний таҳлил қилишади. Мана, С. Никифоровнинг «Свободный Самарканд»нинг 7 декабрь сониди эълон қилинган мақоласидан бир парча: «Давримиз учун муҳим бўлган курултой қарорлари ушбу миллий чекка ўлканинг ҳаётида янги саҳифа очилишини аңлатадир. Биз — ўлка истилочилари, фақат истилочилик ҳуқуқига биноан ягона маданият тарғиботчилари эканлигимиз, халқ оммалари эса — мағлублар сифатида, биз қолиблар учун тажрибадан ўзга нарса эмас эканлиги ҳақидаги шовинистик ва том маънода гайритараққий мулоҳазани улоқтириб ташлашимиз вақти келди!».

Давр тақозосига кўра, айна шу кунларда рўзномалар Халқ Комиссарлари Кенгашининг «Русия ва шарқнинг барча меҳнатқаш мусулмонларига» Хитобномасини чоп этадилар. Хитобноманинг айрим лавҳалари қуйидагича:

«... Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштираберингиз. Сизларнинг бунга ҳақингиз бор.

... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русумингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳақингиз

бор, чунки сизларнинг такдирингиз — ўзингизнинг кўлларингизда...

Миллий ишлар бўйича халк комиссари

И. Жугашвили — Сталин.

СНК раиси

В. Ульянов — Ленин».

(«Туркестанские ведомости», 1917 йил 1 декабрь).

Бирок худди шу кезларда Тошкентда, Комиссарлар раиси Ф. Колесов буйругига биноан, сахар Думаси таркатиб юборилади, тинтув ва талон-торожлар бошланади («Туркестанский вестник», 6, 8 декабрь 1917 йил). 6 декабрь куни Тошкентда бўлган кўпнинг кишилик йигилишда Туркистон мухториятининг Муваккат ҳукуматни кўллаш хақида қарор ҳамда тубандаги арзнома қабул қилинади: «Комиссар Колесовнинг сахар Думасининг таркатув хақида буйругини тинглаб, йигилиш бир овоздан мазкур гайриқонуний буйруққа қарши қизгин эътироз билдирадур. Модомики, сахар Думаси умумий, тенг, бевосита ва махфий овоз бериш йўли билан сайлангон бўлуб, Тошкент шаҳринда яққою-яғона халқчил, демократик ташкилот ҳамда 300 мингли сахар нуфусининг хошиш-иродасини асл ифода эта билувчи; муассасадур. Дума аъзоларига ўз ишларини давом этиб, уларни сайлаган халқ химояси ва муҳофазаси остига ўзларини топширув белгиланадур». («Туркестанский вестник» 8 декабрь 1917 йил).

Тошкент шаҳар Думасининг сўнги йигилишида мусулмон депутати Ибн Ямин Ёнбоев шундай дейди: «Хозирги ҳокимият (Ф. Колесов ва бошқалар) тан олинган демократиялиги дарғумон. Ушбу ҳокимият мусулмонлар номидан гапириши эса — кип-қизил ёлгон... Мазкур ҳокимиятнинг асл қучи — тўп ва пулемётлардир, лекин биз, мусулмонлар бу қучдан кўркмаймиз. Бизда ўзга қуч мавжудким — ул қуч руҳимиздир, Тарих ушбу сохта Ҳокимиятнинг амалини қоралайдиган вақт албатта қелажак! (Олкишлар!)» («Туркестанский вестник» 9 декабрь, 1917 йил).

Эҳтимол, Ибн Ямин Ёнбоев бу сўзларни айтаётиб, сизу биз яшашга муяссар бўлган хозирги дорилонмон қунларни олдиндан кўра билгандир. Эҳтимол, худди шу боис ҳақиқат бир қунмас-бир барибир юзага қикишини башорат қилгандир. Лекин бу қунларга етишиш биз учун осон бўлмади. Ўтган етмиш йилдан ортиқроқ вақт ичида биз ниҳоятда машаққатли йўлни босиб ўтдик. Катагонлар ва нотўғри мафқуравий сиёсат туфайли ўзимизни, ўзлигимизни унутдик. Тарихимиз ва маданиятимизни сохталаштирдик. Қанчадан-қанча инсонларни бадном этиб, қурбон бердик. Бундай ҳатоларга коллективлаштириш даврида ҳам, «босмачилик йиллари» деб аталмиш замонда ҳам, катагонлар даврида в ундан кейин ҳам бот-бот йўл қўйдик. Охир-оқибат, ўлкамиз тарихи, миллатимиз ўтмиши қигал муаммолар билан тўлиб-тошди. Турган гапки, ўлкамиз тарихининг А. И. Солженицин таъбири билан айтганда, асосий «туғун»ларидан бири айнан 1917 йил воқеаларига бориб боғланади. Афсуски, биз халигача ушбу туғунни ечишнинг уддасидан қика олганимиз йўқ. Лекин, ишончимиз қомилки, хали вақти-соати қелиб, Туркистон мухториятининг мухтасар фаолияти ҳамда тарихимизда дастлабки халқчил, қоалицион ҳокимиятнинг емирилиши ҳусусида жиддий тадқиқотлар олиб қорилади, бу ҳусусда мақолалар ёзилади, асарлар яратилади. Эҳтимолки, вақти қелиб, бу ҳокимият эълон қилинган қун ўлкамиз тарихига мўътабар сана сифатида қиритилар ва уни тантанали нишонлайдиган бўлармиз. Ана шунда Ҳамзанинг бояғи шеъри ҳам қализ, муҷмал ва уятқан изоҳлар қардасига бурқанмайди, аксинча, қадим ўлқанинг нақирон шоири битқан мадҳия сифатида баралла янғрайди.

Чоризм зулмини агдарган Русиянинг буюк Февраль инкилобини Сталин — Брежнев тоталитаризмини кулатиш нияти билан бошланган кайта куришга киёслаш мумкин. Чунки халкчиликка интилиш, умумбашарий кадрдиятларнинг тор синфий кадриятлар олдидаги устунлигини тиклаш, миллий уйғониш, фирка ва харакатларнинг гуркираб ўсиши, том маънода хакконий сайловларга ўтиш — буларнинг бари иккала даврга хос. Маколамизни Шарк ривоятларидан бошлаган эдик. Энди Гарбга бокиб, К. Маркснинг машхур мулохазасини келтирайлик: «Гегель каердадир таъкидлайдики, барча буюк умумжахон — тарихий вокеалар ва шахслар, дейлик, икки карра намоён бўлурлар. У: Биринчи бор фожиа сифатида, иккинчи бор масхарабозлик суратида, деб кўшишни унутибди». (К. Маркс... «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери», 3-бет). Шундай экан, ишонч ва умидимиз борки, биз яшаётган хаёт фожиалар ва масхарабозликлардан кутулиб, Хакикат, Хуррият, Халкчиллик том маънода баркарор бўлажак!

Хамид ИСМОИЛ

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил.